

УДК 811.161.2'39
DOI <https://doi.org/10.32782/bsps-2024.6.11>

МЕТАФОРА ТА ПОРІВНЯННЯ: ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР

Алла Романченко

доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української мови та мовної підготовки іноземців
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Всеволода Змієнка, 2, м. Одеса, Україна
orcid.org/0000-0001-6870-2429
Scopus ID 57225146595
e-mail: apromanchenko@ukr.net

Людмила Стрій

кандидат філологічних наук, доцент кафедри прикладної лінгвістики
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Всеволода Змієнка, 2, м. Одеса, Україна
orcid.org/0009-0007-9785-588X
e-mail: strijludmila@gmail.com

Анотація. Складником етнічної картини світу є художній світ народу, відбитий у фольклорі, зокрема у його пісенній творчості. Тропеїчні засоби української мови – яскраві маркери лінгвокогнітивного рівня як конкретної мовної особистості, так і національної мовної особистості. Вони виразно репрезентують специфіку мовомислення етносу, його індивідуальні риси, що вирізняють один етнос із-поміж інших. Пропонована стаття скерована на визначення особливостей метафоричних сполук та компаративних конструкцій як репрезентантів лінгвокогнітивного рівня національної мовної особистості.

Мета нашої розвідки – кореляція фольклорних метафор та порівнянь, зафіксованих у родинно-побутовій ліриці, з етнокультурними кодами українців. Для досягнення поставленої мети розв'язано такі завдання, як фіксація народних метафор і порівнянь; характеристика їх як тропів осі псевдототожності; встановлення етнокультурних параметрів метафор та порівнянь у фольклорних текстах; співвідношення вказаних тропів з етнокультурними кодами.

Об'єкт пропонованого дослідження – українська родинно-побутова лірика, його предмет – етнокультурний аспект метафор і порівнянь, що функціонують в українській пісенній творчості. Джерельною базою нашого дослідження послугувала збірка українських народних пісень родинно-побутового змісту, а фактичною базою – метафори та порівняння у складі українських народних пісень.

Лінгвокогнітивний рівень національної мовної особистості досліджено за допомогою метафор і порівнянь – тропів, які значною мірою віддзеркалюють її специфіку. Етнокоди репрезентовано фаунонімами, фітонімами та соматизмами як складниками метафоричних сполук. Названі лексеми позначають коханих і відображають ставлення до протилежної статі. До складу порівнянь входять фауноніми й фітоніми, які в ролі агентів сприяють пізнанню референта порівняння. Метафорична та порівняльна об'єктивація світу представляє фаунонімний, флористичний та соматичний етнокультурні коди, що демонструють актуальні для народу поняття, сформовані з давніх-давен і відображені в українській родинно-побутовій ліриці.

Ключові слова: мовна особистість, лінгвокогнітивний рівень, етнокультурний код, картина світу, тропи осі псевдототожності, тропейчна специфіка, фаунонім, фітонім, соматизм.

METAPHOR AND COMPARISON: THE ETHNOCULTURAL DIMENSION

Alla Romanchenko

Doctor of Philological Sciences, Professor,
Professor at the Department of Ukrainian Language and Foreigners' Language Training
I. I. Mechnikov Odesa National University
Vsevolod Zmiienko Str., 2, Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0001-6870-2429
Scopus ID 57225146595
e-mail: apromanchenko@ukr.net

Liudmyla Strii

*Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Applied Linguistics
Odesa I. I. Mechnikov National University
Dvoryanska Str., 2, Odesa, Ukraine
orcid.org/0009-0007-9785-588X
e-mail: strijludmila@gmail.com*

Abstract. *The people's artistic world, reflected in folklore (in particular, in their songwriting), is a component of their ethnic worldview. Tropeic means of the Ukrainian language are vivid markers of the linguistic-cognitive level of both a specific linguistic personality and a national linguistic personality. They distinctively represent the specifics of the ethnic group's language thinking and its individual features that distinguish it from other ethnic groups. The presented article is aimed at determining the peculiarities of metaphorical compounds and comparative constructions as representatives of the linguistic and cognitive level of the national linguistic personality.*

The purpose of the study is to correlate folklore metaphors and comparisons, documented in family and domestic lyrics, with the ethnocultural codes of Ukrainians. To achieve this goal, the following tasks were accomplished: documenting folk metaphors and comparisons; characterizing them as tropes of the pseudo-identity axis; identifying the ethnocultural parameters of metaphors and comparisons in folklore texts; correlating these tropes with ethnocultural codes.

The object of the study is Ukrainian family and domestic lyrics, while its subject is the ethnocultural aspect of metaphors and comparisons that function in Ukrainian songwriting. The source base of the research is a collection of Ukrainian folk songs of family and domestic content, while the factual base consists of metaphors and comparisons found in Ukrainian folk songs.

The linguocognitive level of the national linguistic personality has been studied through metaphors and comparisons – tropes that significantly reflect its specific features. Ethnocodes are represented by faunonyms, phytonyms, and somatisms as components of metaphorical compounds. These lexemes denote loved ones and reflect a tender attitude towards the opposite sex. The comparisons include faunonyms and phytonyms, which, as agents, contribute to the cognition of the referent of the comparison. The metaphorical and comparative objectification of the world represents faunal, floristic, and somatic ethno-cultural codes that demonstrate the concepts that are relevant to the people, formed from time immemorial and reflected in Ukrainian family and domestic lyrics.

Key words: *linguistic personality, linguocognitive level, ethnocultural code, worldview, tropes of the pseudo-identity axis, tropeic specifics, faunonym, phytonym, somatism.*

Постановка проблеми. Традиційна народна культура, зафіксована з уст її носіїв, є безцінним джерелом для вивчення національної картини світу. В етнолінгвістичних студіях інтерпретують етномовні явища з кута зору етнокультури, етносвідомості, когнітивної лінгвістики, етнопсихології, етнографії, лінгвокультурології тощо. Фіксація й опис етнокультурної тропеїчної специфіки – важливий аспект антропоцентричних студій. Система тропів широко репрезентує своєрідність мовомислення народу і є складником національної картини світу, матеріальним утіленням якої є мовна картина світу як «сукупність мовних засобів, які експлікують знання про світ. Мовна картина світу – це світ крізь призму мови, сфера мовної семантики, яка поряд із категоріальними значеннями враховує ознаки, що традиційно належать до конотації та аксіології (цінностей)» [4, с. 324].

Мовна картина світу є своєрідним способом концептуалізації дійсності, вона історично складається у свідомості певного мовного колективу та відображає у мові уявлення про світ. Важливе місце в конструюванні та вираженні національної мовної картини світу належить метафорам та порівнянням як індикаторам лінгвокогнітивного рівня мови. За О. Селівановою, картина світу – це інтеріоризований людиною або етносом світ, наслідок переробки інформації про довкілля [13, с. 406], тобто сформована суб'єктом пізнання модель світу, що репрезентує уявлення про нього. Звернення до поетичного матеріалу зумовлене тим фактом, що в ньому яскраво й самотньо виявляється внутрішній світ людини.

Мета і завдання дослідження. Мета нашої розвідки – співвіднесення фольклорних метафор та порівнянь з етнокультурними кодами українців. Досягнення поставленої

мети передбачало розв'язання таких завдань: 1) фіксацію народних метафор і порівнянь; 2) характеристику їх як тропів осі псевдототожності; 3) встановлення етнокультурних параметрів метафор та порівнянь у фольклорному тексті; 4) кореляцію вказаних тропів з етнокультурними кодами.

Об'єкт пропонованого **дослідження** – українська родинно-побутова лірика, його **предмет** – метафори і порівняння, що функціують в українській пісенній творчості, в етнокультурному аспекті. **Джерельною базою** нашого дослідження послугувала збірка «Українські народні пісні: родинно-побутова лірика» [14].

Виклад основного матеріалу дослідження. Українські дослідники П. Гриценко [4], О. Мисик [8], О. Половинко [9], А. Романченко [10; 11; 12] та ін. опрацьовують сутність і реалізацію етнокультурних кодів, що відображають особливості історії, традицій, звичаїв, культури етносу. Етнокод трактують як закріплені за певним фрагментом дійсності уявлення, релевантні для етнокультурної спільноти, марковані різними одиницями мови [8, с. 171].

Науковці, вивчаючи зміст й обсяг етнокодів, нерідко звертаються до текстів усної народної творчості, зокрема народних пісень [5]. Н. Голікова зазначає, що в слові-понятті *пісня* як мовному знакові «органічно поєднуються мовні (лексико-стилістичні) та позамовні (культурні) значеннєві компоненти» [3, с. 84].

В основі етнокультурних кодів перебуває низка феноменів, що стосуються людини, флори й фауни, простору, артефактів, міфологічної та релігійної сфери тощо [12, с. 56]. Залучивши метафори й порівняння як тропи осі псевдототожності, зупинимось на тих етнокодах, які активно репрезентовано в пісенній творчості.

В українській родинно-побутовій ліриці доволі широко й різноманітно представлено фаунонімний етнокод. Наприклад: «*Дівчино моя, переяславо, // Дай же мені вечеряти, моя ластівко!*» [14, с. 42]; «*Ой будь, галочко, зо мною, // То будеш мені жоною*» [14, с. 68]; *Иди, мій орле, // Нащо зійшлись ми // На люте горе* [14, с. 93]. Лексема *ластівка*, як зазначено в тлумачному словнику [2, с. 607], функціює як ласкава назва дівчини або жінки, *галочка, рибчина* – це пестливе звертання до

жінки [2, с. 219; 1220], *орел* – сильна, мужня людина [2, с. 854].

Найвищий ступінь фольклорної рецепції в межах соматичного коду серед метафоричних моделей демонструє назва на позначення соматизма *серце*: *Серце, любка ти моя, // Нумо жити вмісті!* [14, с. 47]; «*Серце, ходи // І вірненько люби, // Серце моє!*» [14, с. 76]. Оскільки цей соматизм асоціюється найчастіше з коханою дівчиною, рідше з хлопцем, то це відбивається в зменшено-пестливій формі слова *серденько*. Наприклад: *Сонце низенько, вечір близенько: // Вийди до мене, моє серденько!* [14, с. 39]; «*Ой дівчино, серденько! Чи я ти? // Чи вийдеш на вулицю гуляти*» [14, с. 42]; *Глянь на мене, серденько: чи я так моторний, // Як той казав ворон та галочці чорній?* [14, с. 43]; *А на горі калина, // А на горі, серденько, калина; Під горою малина, // Під горою, серденько, малина* [14, с. 106].

В одній з пісень натрапляємо на незвичну форму *серденя*, що теж містить сему пестливості. Наприклад: «*Вийди, дівчино, // Вийди, рибчино, // Вийди, серденя, // Утіхо ж моя*» [14, с. 49].

Кількаразове використання в строфі метафор осі псевдоподібності підсилює висловлюване: *Украду, серце, в батька рогожу, // Таки тебе, серце, не заморожу* [14, с. 79]; «... *Не вийду, серденько, не вийду! // Свічечка згасне, батенько засне, той вийду, // То й вийду, серденько, то й вийду!*» [14, с. 100].

На особливу увагу заслуговують означення, що супроводжують метафору на позначення коханої людини. Серед них виявлено такі: *мій, дорогий, непорочний, райський, червоний, розовий, багатий, пресвітлий*, які сполучаються з метафоричними назвами дівчат та жінок. Найпоследовніше займенник *мій* вживається при слові *серце, серденько*, рідше – зі словами *голубочка, горличка, пташечка*, що є метафорами-символами зі сфери фаунонімного чи флористичного світу. Інші означення стосуються метафор *ягода, кришталь, цвіточок*, що в родинно-побутовій ліриці теж функціують як метафоричні назви. Наприклад: «*Ходім повинчаймось, // Моє сердечко!*» [14, с. 84]; *А ти, серце, ходи // І вірненько люби, // Серце моє!* [14, с. 77]; *Кума, кума, кумочка ти моя, // Червона ягода ти моя!* [14, с. 62]; «*Гуляй, гуляй та, Марушко, // Розовий цвіточок!*» [14, с. 90]; *Ой вийди, вийди, серденько,*

Галю! // *Серденько, рибонько, дорогий кришталю!* [14, с. 39]; *Моя голубочко, моя горличко, // Моя райська моя пташечко!* [14, с. 43]; *Не топись, дівчино, не топись, рибчино, // Не топися, серденья, утіхо моя* [14, с. 50]; *Моя панночко, моя дівочко, // Моя непорочная білозірочко!* [14, с. 43].

Зауважимо, що соматизм *серце* є репрезентантом любовної сфери, унаочнює соматичну модель творення метафори та асоціюється із ситуацією кохання, актуалізуючи семантику емоційного стану. Указана лексема в українській мові має широкі сполучувальні можливості. Епітети, що вказують на душевні якості, характер людини, риси характеру, представлено 98 словами, а для показу неможливості сильно любити – ще 68 [1, с. 305-306].

Назви тварин, птахів, комах як об'єкт порівняння об'єктивують компаративний фаунонімний етнокультурний код, що ґрунтується на уявленнях про світ тварин [12, с. 57]. У родинно-побутовій ліриці переважають орнітоніми, рідше функціонують інші зоосеміми. Указаний етнокод маркують назви на позначення птахів, до яких уподібнюються дівчата: *пташечка, птичечка, голубка, горличка, курка, лебедонька, ластівка, перепеличка, соловей*. Ці та інші лексеми є складниками компаративних конструкцій, позначаючи агента порівняння. Наприклад: *Де ж ти мене поведеш, // Такую маленьку, Мене мати згодувала, // Як курку рябеньку! // Я ж без тебе усю ніченьку // Як сива голубка гуду* [14, с. 85]; *Ой вийду я на улицу, гуляю, гуляю, // Як білая лебедонька по тихім Дунаю...* [14, с. 21]; *Вже й націлувався, // Вже й намиливався, // Як у саду соловей // Да й нащобетався* [14, с. 91]; *Ой од Хведя до Антона // Прорізана Хвоста, Біжить, біжить та Микитка, // Як собака боса* [14, с. 58].

ЛІТЕРАТУРА

1. Биби́к С.П., Ермоленко С.Я., Пустовіт Л.О. Словник епітетів української мови. Київ : Довіра, 1988. 430 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ – Ірпінь : ВТФ Перун, 2005. 1728 с.
3. Голюкова Н. Лінгвокультурема «пісня» в поетичному дискурсі Лесі Українки. *Культура слова*. 2020. Вип. 93. С. 77–87.
4. Гриценко П.Ю., Руснак Н.О., Руснак Ю.М., Струк І.М. Етнолінгвістика : українська мова : навч. посіб. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. 432 с.
5. Данилюк Н. Метафора в українських народнопісенних текстах. URL: https://typologia.at.ua/index.metafora_v_ukrajibskikh_narodnospisennikh_tekstakh/0-40.
6. Дяченко Л.М. Фольклорна символіка як засіб відображення національного світобачення. *Мовознавство*. 1997. № 2-3. С. 67–71.

Переносного значення слова *соловей* словник не фіксує, однак відомо, що соловей у народній пісенній творчості – це символ волі, іноді – парубок, улюбленець дівчат [7, с. 96].

В українському фольклорі *рожа / ружа* символізує здоров'я, красу, веселість і пов'язується з образом жінки: *Там-то дівка, там-то гожа, // Як у саду повна ружа* [14, с. 56]. В основу мотивації покладено цілющі властивості цієї рослини, що використовувалась у народній медицині як засіб від багатьох хвороб [6, с. 70].

Стійкі порівняння являють собою народну філософію. Зважаючи на опрацьований фактичний матеріал, можемо твердити, що моделі порівнянь, що представляють вісь псевдототожності у тропеїчній системі, в основному спрямовані на висвітлення еталонних щодо вроди рис українських дівчат та хлопців.

Висновки і перспективи дослідження. Дослідження етнокодів на матеріалі пісенної творчості вможливило глибше розуміння українського характеру, його переваг та недоліків, відповідей на історичні виклики, сприяє розумінню майбутнього етносу. Осмислення світу, його народне інтерпретування яскраво віддзеркалюють тропи – знаки мови, мислення й культури, а виявлення етнокультурних параметрів у народних метафорах, порівняннях й інших тропях є невід'ємним складником студій сучасної антропоцентричної парадигми [10, с. 37-38].

Метафорична та порівняльна об'єктивація світу представляє фаунонімний, флористичний та соматичний етнокультурні коди, що характеризують актуальні для народу феномени, сформовані з давніх-давен і відображені в українській родинно-побутовій ліриці, зокрема в піснях про кохання. *Перспективи* дослідження вбачаємо у вивченні етнокультурних кодів українців з опертям на інші тропи.

7. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія: вибрані праці з фольклористики й літературознавства. Київ : Либідь, 1994. 382 с.
8. Мисик О.А. Етнічна основа тропеїчної системи Ігоря Калинця : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2018. 228 с.
9. Половинко О.С. Когнітивний та етнолінгвістичний виміри порівняльних конструкцій з орудним відмінком в українських художніх текстах : дис. ... д-ра філософії : спец. 035 Філологія. Харків, 2024. 250 с.
10. Романченко А. Епітетна об'єктивація етнокультурних кодів. *Причорноморські філологічні студії*. Одеса : Гельветика, 2023. Вип 1. С. 37–42.
11. Романченко А. Психолінгвістичні та етнокультурні параметри компаративної картини світу українців. *Lingua Montenegrina*. Cetinje, 2023. Br. 32. С. 79–96.
12. Романченко А., Ковалевська Т., Дружинець М. Компаративна парадигма прози non-fiction: поліаспектний лінгвістичний вимір. *Езиков свят. Orbis Linguarum*. 2023. Vol. 21. Issues 3. С. 51–62.
13. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.
14. Українські народні пісні: родинно-побутова лірика. Київ : Дніпро, 1964. 586 с.

REFERENCES

1. Bybyk, S.P., Yermolenko, S.Ya., Pustovit, L. O. (1988). Slovník epitetiv ukraínskoi movy [Dictionary of epithets of the Ukrainian language]. Kyiv: Dovira, 430 p. [in Ukrainian].
2. (2005). Big defining dictionary of modern Ukrainian language [Velykyi tлумachnyi slovník suchasnoi ukraínskoi movy] / uklad. i holov. red. V. T. Busel Kyiv: Perun, 1728 p. [in Ukrainian].
3. Holikova, N. (2020). Lihvokulturema «pisnia» v poetychnomu dyskursi Lesi Ukrainky [The linguocultureme of “song” in the poetic discourse of Lesia Ukrainka]. *Kultura slova*, vyp. 93, pp. 77–87 [in Ukrainian].
4. Hrytsenko, P.Yu., Rusnak, N.O., Rusnak, Yu.M., Struk, I. M. (2022). Etnolinhvistyka : ukraínska mova : navch. posib. [Ethnolinguistics: the Ukrainian language : a textbook]. Chernivtsi: Chernivets. nats. un-t im. Yu. Fedkovycha, 432 p. [in Ukrainian].
5. Danyliuk, N. Metafora v ukraínskykh narodnopisennykh tekstakh [Metaphor in Ukrainian folk songs] [in Ukrainian]. URL: https://typologia.at.ua/index.metafora_v_ukraínskykh_narodnopisennykh_tekstakh/0-40.
6. Diachenko, L.M. (1997). Folklorna symbolika yak zasib vidobrazhennia natsionalnoho svitobachennia [Folklore symbolism as a means of reflecting the national worldview]. *Movoznavstvo*, No 2-3, pp. 67–71 [in Ukrainian].
7. Kostomarov, M.I. (1994). Slovíanska mifolohiia: vybrani pratsi z folklorystyky y literaturoznnavstva [Slavic mythology: selected works on folklore and literary studies]. Kyiv: Lybid, 382 p. [in Ukrainian].
8. Mysyk, O. A. (2018). Etnichna osnova tropeichnoi systemy Ihoria Kalyntsia: dys. ... kand. filol. nauk : 10.02.01 [The ethnic basis of the trope system of Ihor Kalinets : author's thesis : 10.02.01]. Kyiv, 228 p. [in Ukrainian].
9. Polovynko, O.S. (2024). Kohnityvnyi ta etnolinhvistychnyi vymiry porivnialnykh konstrukttsii z orudnym vidminkom v ukraínskykh khudozhnikh tekstakh [Cognitive and ethnolinguistic dimensions of comparative constructions with the instrumental case in Ukrainian literary texts]. Kharkiv, 250 p. [in Ukrainian].
10. Romanchenko, A.P. (2023). Epitetna ob'iektivatsiia etnokulturnykh kodiv [Epithetic objectivation of the ethno-cultural codes]. *Prychornomorski filolohichni studii*, vyp.1, pp. 37-42 [in Ukrainian].
11. Romanchenko, A. (2023). Psykholinhvistychni ta etnokulturni parametry komparatyvnoi kartyny svitu ukraínsiv [Psycholinguistic and ethnocultural parameters of comparative worldview of Ukrainians]. *Lingua Montenegrina*, Cetinje, Br. 32, pp. 79–96 [in Ukrainian].
12. Romanchenko, A., Kovalevska, T., Druzhynets, M. (2023). Komparatyvna paradyhma prozy non-fiction: poliaspektnyi lnhvistychnyi vymir [Comparative paradigm of non-fiction prose: polyaspect linguistic dimension]. *Orbis Linguarum*, vol. 21, Issues 3, pp. 51–62 [in Ukrainian].
13. Selivanova, O.O. (2008). Suchasna lnhvistyka: napriamy ta problemy [Modern linguistics: directions and problems]. Poltava: Dovkillia-K, 712 p. [in Ukrainian].
14. (1964). Ukraínski narodni pisni: rodynno-pobutova liryka [Ukrainian folk songs: family And household lyrics]. Kyiv: Dnipro, 586 p. [in Ukrainian].